

*Пузирьов М. С.,
кандидат юридичних наук, викладач циклу спеціальних дисциплін
Чернігівського юридичного коледжу
Державної пенітенціарної служби України*

*Віговський В. Л.,
викладач циклу спеціальних дисциплін
Чернігівського юридичного коледжу
Державної пенітенціарної служби України*

КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОЧИНІВ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ В УСТАНОВАХ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ

Анотація. Стаття присвячена розробленню криміналістичної характеристики злочинів, що вчиняються в установах виконання покарань.

Ключові слова: пенітенціарна злочинність, криміналістична характеристика, установи виконання покарань, методика розслідування злочинів.

Постановка проблеми. Установи виконання покарань (далі – УВП) здійснюють функції щодо виправлення й ресоціалізації засуджених. Незважаючи на такі соціально значущі функції, в умовах цих установ особами, уже засудженими до кримінальної відповідальності за раніше вчинені злочини, учиняються злочини. Та обставина, що особа вчиняє повторний злочин в умовах позбавлення волі за судовим вироком, свідчить про виключну наполегливість винного в його впертому намірі продовжувати злочинну діяльність, навіть перебуваючи в місцях позбавлення волі. Тому варто враховувати ту обставину, що суб'єктом нових суспільно небезпечних діянь є той, хто раніше вже вчинив злочин і за це відбуває покарання. Ситуація, за якої засуджений учиняє новий злочин, свідчить про велику суспільну небезпеку особи злочинця, і цей факт має бути враховано під час призначення нового покарання. Учинення злочину під час відбування покарання свідчить про уперте небажання засудженого ставати на шлях виправлення, є зухвалим викликом суспільству, і закон повинен на це реагувати. Тому, наприклад, закон установлює кримінальну відповідальність за ухилення від відбування покарання у формі втечі з виправних колоній та деякі інші види пенітенціарних злочинів [1, с. 113; 2, с. 240].

Уся сукупність злочинів, учинюваних в УВП, класично ділиться на 2 групи: 1) злочини, учинення яких можливе в умовах як вільного суспільства, так і в УВП (злочини проти життя та здоров'я особи, зокрема умисне вбивство, різні за ступенем тяжкості й формами вини тілесні ушкодження, злочини у сфері обігу наркотичних засобів тощо); 2) злочини, властиві лише пенітенціарній системі (злісна непокоря вимогам адміністрації УВП, дії, що дезорганізують роботу УВП, утеча з місця позбавлення волі або з-під варти). При цьому, незважаючи на схожість кримінально-правової характеристики злочинів першої групи з подібними діяннями, учиненими в умовах вільного суспільства, вони мають певну специфіку, яка повинна відобразитися в окремих спеціальних методиках розслідування. Викладені обставини зумовлюють науковий інтерес і практичну значущість вироблення криміналістичної характеристики злочинів, що вчиняються в УВП.

Теоретичною основою статті стали праці вітчизняних і зарубіжних учених, присвячені теоретико-прикладним засадам криміналістичної характеристики злочинів і пенітенціарної злочинності. Серед них праці Р.С. Белкіна, І.Г. Богатирьова,

А.П. Геля, І.Ф. Герасимова, О.М. Джужі, О.Г. Колба, І.М. Копотуна, С.І. Медведева, М.Г. Шурухнова та ін. Разом із тим питання криміналістичної характеристики та методики розслідування злочинів, що вчиняються в УВП, недостатньо розроблені. На усунення цієї прогалини і спрямована стаття.

Мета статті полягає в розробленні криміналістичної характеристики злочинів, що вчиняються в УВП.

Виклад основного матеріалу дослідження. У науковій літературі досить широко представлені дискусії про поняття, структуру та значення криміналістичної характеристики злочину. Нині криміналістична характеристика злочину є обов'язковим елементом спеціальної криміналістичної методики. Одне з найбільш удалих, на нашу думку, визначень розкриває сутність криміналістичної характеристики злочину як опис істотних якостей злочину, що становлять його криміналістичну модель, знання яких допомагає успішному запобіганню та розкриттю злочину [3, с. 8].

На думку М.Г. Шурухнова, криміналістична характеристика слугує основою для розроблення найбільш цілеспрямованих і ефективних методів розкриття й розслідування злочинів, сприяє активізації творчої мисленнєвої діяльності слідчого з розкриття конкретного злочину. Вона також тісно пов'язана з кримінально-правовою, кримінально-процесуальною, кримінологічною характеристиками. Торкаючись об'єкта, об'єктивної сторони, суб'єкта й суб'єктивної сторони злочину, обставин, що підлягають доказуванню, криміногенних властивостей особи злочинця, вона характеризує їх у криміналістичному аспекті, що становить інтерес для розкриття й розслідування злочину [4, с. 450].

Іншими словами, у понятті криміналістичної характеристики злочину можна виділити два основних положення: 1) криміналістична характеристика є сукупністю (системою) описів істотних ознак злочину; 2) ці ознаки допомагають розкриттю злочинів. І.Ф. Герасимов указує, «що в поняття криміналістичної характеристики включається не тільки опис способів вчинення злочину, а й інші компоненти. У їх числі відомості про поширеність того чи іншого виду або групи злочинних діянь, особливості слідоутворення, об'єкта та предмета злочинного посягання, обстановки, умов і середовища, у якому вчиняється злочин, особа обвинувачених та інші дані» [5, с. 5].

Сформувати загальну методику розслідування та запобігання злочинам, учинюваних засудженими в УВП, так само як і побудувати спеціальну методику, не спираючись на дані криміналістичної характеристики, не видається можливим. За своєю природою криміналістична характеристика є інформаційною моделлю, яка являє собою опис властивостей і суттєвих ознак злочину, що відображаються в реальній дійсності. В основі її розроблення лежать вивчення й узагальнення

емпіричного матеріалу. Методологічним базисом є криміналістичні положення та досягнення логіки, психології, теорії інформації й інших наук.

Особливо варто відзначити роль криміналістичної характеристики на початковому етапі розслідування, коли орган досудового розслідування стикається з дефіцитом інформації про подію, спосіб учинення злочину та особу, яка його вчинила. У цей період дані криміналістичної характеристики про типові способи вчинення конкретного злочину, об'єкти злочинного посягання, відомості про осіб, які переважно вчинили такі злочини, та інші дані покликані надавати допомогу в розкритті злочинів, визначити найбільш правильний напрям у розслідуванні злочинів.

У практичному й науковому стосунку має значення правильне розуміння структури криміналістичної характеристики і даних, що її становлять. Аналіз наявної наукової літератури свідчить, що структуру загальної криміналістичної характеристики утворюють дані: 1) про матеріальні сліди злочину; 2) про спосіб учинення та приховування злочину; 3) про місце й час учинення злочину; 4) про механізм учинення злочину; 5) про обстановку вчинення злочину; 6) про предмет злочинного посягання; 7) про найбільш поширені цілі та мотиви вчинення злочину; 8) про особистісні властивості суб'єкта злочину; 9) про обставини, які сприяють учиненню злочинів, тощо.

Виявлені у процесі дослідження стану, динаміки і структури пенітенціарної злочинності протягом 2008–2014 рр. закономірності злочинної діяльності засуджених надають можливість сформулювати криміналістичну характеристику злочинів, що вчиняються засудженими в УВП.

Зміст названої характеристики можна показати через особливості складових її даних, які дозволяють наочно побачити її відмінності від криміналістичної характеристики злочинів, що вчиняються поза УВП.

Говорячи про умови вчинення засудженими злочинів в УВП як один із компонентів їх криміналістичної характеристики, необхідно відзначити, що в деяких установах значна частина засуджених не працює в силу об'єктивних причин. Це явище породжує різного роду негативні процеси в діяльності УВП і впливає на зміст криміналістичної характеристики.

Більше того, такі об'єктивні причини незалучення засуджених до праці посилюються тим фактом, що із 2014 р. суспільно корисна праця засуджених стала для них правом. Із цього випливає, що засуджені вправі обирати, працювати їм чи ні під час відбування покарання. При цьому, згідно з ч. 1 ст. 118 Кримінального виконавчого кодексу України (далі – КВК України), адміністрація зобов'язана створювати умови, що дають змогу засудженим займатися суспільно корисною оплачуваною працею. Проте коли до КВК України у 2014 р. вносилися зміни [6], їх розробники забули про один важливий нюанс. Нині, відповідно до ч. 1 ст. 118 КВК України, засуджені до позбавлення волі мають право працювати в місцях і на роботах, які визначаються адміністрацією колонії. Виходить, що можуть і не працювати, якщо, наприклад, не бажать або це суперечить неформальному статусу в середовищі засуджених. Як же тоді бути з імперативним положенням ст. 133 КВК України, згідно з яким «злісним порушником установленого порядку відбування покарання є засуджений, який ... необґрунтовано відмовляється від праці (не менш як три рази протягом року)...». Виходить порушення фундаментальних засад теорії права, коли за невикористання права особа притягається до відповідальності. За таких обставин треба або повернутися до норми, що діяла до 08 квітня 2014 р., за якою праця була обов'язком засуджених, або виключити зі ст. 133 КВК України слова «необґрунтовано

відмовляється від праці (не менш як три рази протягом року)». Особисто ми схилиємося до першого варіанту вирішення цієї проблеми.

Відсутність диференціації засуджених за віковим критерієм у виправних колоніях відразу впливає на кілька елементів криміналістичної характеристики злочинів, що вчиняються в цих установах. Спільне тримання засуджених різного віку (у межах повноліття), безперечно, пов'язано з негативним впливом літніх злочинців на молодь. Окрім того, злочинний досвід літніх злочинців позначається на способах учинення і приховування ними злочинів. Цей факт актуальний і для такого важливого елемента криміналістичної характеристики, як особа злочинця. Також варто відзначити підвищення інтелектуального рівня засуджених, знання ними чинного кримінального, кримінально-виконавчого та процесуального законодавства. Цей факт має прямий зв'язок із деякими злочинами, що вчиняються в УВП, зокрема з умисними злочинами проти життя та здоров'я особи, злочинами у сфері обігу наркотичних засобів тощо, способом їх учинення й методикою розслідування.

Розглядаючи такий елемент криміналістичної характеристики, як механізм слідоутворення, необхідно відзначити такі риси. Злочинець, учиняючи злочин в умовах УВП, як правило, володіє достатнім досвідом і намагається швидше знищити сліди злочину, а не сховатися. Це зумовлено тим, що УВП зосереджена на малій території, яка забезпечена озброєною охороною, відповідними інженерно-технічними засобами охорони й нагляду.

Наступним елементом змісту криміналістичної характеристики є спосіб учинення злочину. У нього входять дії з підготовки, учинення та приховування злочину. Ці дії можуть бути вчинені в різний час, різними особами й мати різне кримінально-правове та криміналістичне значення.

Щодо умов УВП цей елемент є одним із найважливіших, оскільки особливі умови життя і праці засуджених до позбавлення волі (ізоляція, постійний нагляд, суворо регламентований розпорядок дня, проведення обшуків, неможливість мати при собі речі й предмети, заборонені до використання тощо) обмежують їм вибір способу вчинення злочину. Важлива деталь, яку повинен мати на увазі слідчий при розслідуванні злочинів, учинених в УВП, це те, що засуджений при виборі способу вчинення злочину може використовувати як свій злочинний досвід, так і досвід інших засуджених, які тримаються з ним і раніше вчинили аналогічні злочини, що пов'язано з можливістю засуджених обмінюватися злочинним досвідом.

Способи вчинення злочинів в УВП потрібно розбити на дві основні групи. В одних випадках вони ретельно обмірковуються, для чого вивчається обстановка, характер виробничої діяльності, поведінка конкретних осіб із числа засуджених, характер дій персоналу УВП у тій чи іншій ситуації, аналізується досвід аналогічних злочинів, учинених іншими засудженими, тощо.

Узагальнення практики розслідування злочинів, учинених в УВП, та офіційної статистики щодо пенітенціарної злочинності за 2008–2014 рр. [7; 8; 9; 10; 11; 12; 13] засвідчило, що підготовка до вчинення злочину складалася з розроблення плану злочину (21,7%); підшукування знарядь злочину (25,7%); підшукування співучасників (22,7%); розподілу ролей співучасників (12,7%); підшукування об'єктів посягання (15,3%); спостереження за об'єктом посягання (10%); складання відомостей про об'єкт посягання (6,3%); підготовки засобів маскування (1,7%); виготовлення документів (0,7%); підшукування місця вчинення злочину (14,7%); підшукування одягу (2%); придбання грошей, продуктів харчування (2,0%); виготовлення тайників (9,3%); виготовлення знарядь учинення злочину (17,3%);

створення обстановки відволікаючого характеру (4,7%); установлення зв'язку з волею (2,3%).

Наведені дані свідчать про те, що пенітенціарні злочинці на підготовку до вчинення злочину витрачають значну кількість часу. При цьому близько половини злочинців (43%) планується, що частина (17%) допускається.

В інших випадках – при вчиненні ситуаційних злочинів (їх за статистичними даними менше ніж половина – 40 %) – спосіб учинення злочину засудженими обирається залежно від обстановки, що складається на момент його вчинення. Причому і в першому, і в другому випадках робиться це з таким розрахунком, щоб на місці злочину залишилося менше слідів, були відсутні очевидці, не проглядалася роль організатора тощо.

При розгляді загальних закономірностей у способах учинення злочинів в УВП необхідно зазначити про те, що вони залежать від конкретного діяння й визначають їх. Так, наприклад, одним із найпоширеніших способів учинення вбивств в УВП є завдання колото-різаних ран. Зокрема, останні вітчизняні дослідження пенітенціарної злочинності (протягом 2008–2012 рр.) засвідчують, що дві третини умисних убивств у виправних колоніях (66,7%, або 10 із 15) було вчинено засудженими з використанням колючо-ріжучих предметів [1, с. 355].

До способу вчинення вбивств в УВП можна зарахувати й таку характеристику, як учинення вбивства поодиночі або групою осіб, так як кількість учасників злочину впливає на вибір способу.

Особливості даних про приховування злочинів, учинених засудженими в УВП, детерміновані низкою факторів. До їх числа належать особливості особистісних властивостей суб'єкта злочину й очевидців, специфіка обстановки, у якій учиняється злочинне діяння, а також спосіб злочинної діяльності. Неодноразове вчинення умисних злочинів, можливість знайомства зі злочинним досвідом інших веде до утворення навичок приховування злочинів, навіть у тих осіб, які вчинили злочин лише одного разу.

Не менш важливим фактором, що впливає на спосіб приховування злочину, що вчиняється в УВП, є наявність малих неформальних груп негативної спрямованості [14, с. 257]. Аналіз практичного матеріалу, що характеризує ці групи, показує, що злочини в УВП найчастіше вчиняються членами цих груп. Інші члени групи, що становлять оточення злочинця, беруть участь у приховуванні слідів злочину.

Члени малої неформальної групи негативної спрямованості чинять психологічний і нерідко фізичний вплив на потерпілого. Страх змушує його змінювати показання або давати неправдиві свідчення, тому допит його необхідно проводити якнайшвидше після вчинення над ним насильства.

Так, у процесі узагальнення матеріалів розслідування злочинів проти життя та здоров'я особи, учинених в УВП, було встановлено такий комплекс способів приховування злочинів: 1) давання неправдивих показань; 2) відмова обвинуваченого від давання показань; 3) вплив на потерпілого, свідка з боку оточення злочинця; 4) ужиття заходів щодо незалишення слідів злочину; 5) висунення помилкового алібі; 6) знищення слідів, знарядь злочину, одягу, інших предметів, що викривають особу, після вчинення злочину; 7) інсценування некримінальної події (зокрема, деякі вбивства у виправних колоніях маскуються під нещасні випадки та акти самогубства засуджених).

Зустрічаються й такі неординарні способи приховування злочинів, як знищення єдиного «свідка» – потерпілого (шляхом заповідання йому смертельних ушкоджень) і вчинення нового (нових) злочину, що не планувалося.

Одним із важливих елементів криміналістичної характеристики вбивств і заповідання тілесних ушкоджень в УВП є особа потерпілого, вивчення якої у процесі розслідування не тільки надає можливість правильно кваліфікувати злочин, а й, найголовніше, розкрити його, оскільки потерпілий має зв'язок зі злочинцем.

Робота слідчого або оперативних підрозділів УВП (у випадках, передбачених ст. 41 КПК України) при вивченні особи потерпілого ведеться за такими напрямками: 1) установлення особи загиблого або особи, здоров'ю якої завдано шкоди; 2) з'ясування характеру й обсягу зв'язків особи потерпілого; 3) вивчення дій потерпілого до злочину, у момент його вчинення та після злочину, віктимності його поведінки; 4) виявлення на потерпілому ознак злочинця, способу, мотиву, місця, часу й інших обставин злочину.

Специфіка місця вчинення злочину в умовах УВП зумовлена низкою обставин, насамперед обстановкою, у якій учиняються злочини, характером діяння, особистісними властивостями суб'єкта злочину, змістом кримінальної ситуації тощо. У ході аналізу кримінальних проваджень встановлено, що місцем учинення злочину в УВП були житлові зони УВП (50,1%); виробничі зони (7,2%); контрагентські об'єкти (7%); ДІЗО, ПКТ (14%); інші об'єкти (21,7%) [12, с. 10].

Варто підкреслити, що місце вчинення злочину за окремими категоріями злочинів спеціально ретельно обирається злочинцем у процесі підготовки й перебуває у прямій залежності від способу вчинення злочину, оскільки його реалізація може бути здійснена тільки в певному місці. Це характерно для таких злочинів, як утечі з колоній.

Мета й мотиви вчинення злочинів детерміновані обстановкою, характером неофіційних норм поведінки засуджених, видом кримінально карного діяння, особистісними властивостями суб'єкта злочину.

Як зазначає у своїй монографії І.М. Копотун, засуджені вчиняють умисні вбивства в силу таких мотивів і криміногенних обставин: на ґрунті раптово виниклого конфлікту, взаємних образ; за несплату в установленний термін боргу, що утворився в результаті участі в азартних іграх, суперечки, придбання наркотиків тощо; за невиконання кримінальних установок, традицій, включаючи злодійські, вимог, рішень лідерів негативних угруповань засуджених; у силу підозри або викриття засудженого у співпраці з адміністрацією виправної колонії; за участь у діяльності ворожого угруповання засуджених; у зв'язку з усуненням очевидців злочину для його приховання; за замовленнями кримінальних авторитетів; у процесі хуліганських дій, масових заворушень [1, с. 28].

Також В.Я. Горбачевський і В.В. Топчій у спільній науковій статті «Кримінологічний аналіз умисних убивств і тяжких тілесних ушкоджень в установах виконання покарань» зазначають, що найбільш розповсюдженим мотивом тяжких злочинів, пов'язаних з умисними вбивствами та тілесними ушкодженнями, у пенітенціарних установах є помста. Зазвичай (59%) вона виникає у відповідь на протиправні й аморальні вчинки потерпілих. Водночас у 17% випадків помста як мотив тяжких злочинів зумовлена правомірними діями засуджених [15, с. 75].

Висновки. Отже, викладені вище дані, що утворюють у своїй системі криміналістичну характеристику злочинів, що вчиняються в УВП, мають, на нашу думку, не лише наукову цінність, а й велике практичне значення. Так, знання слідчим або оперативними підрозділами УВП (у випадках, передбачених ст. 41 КПК України) типових способів конкретного виду злочину допомагає зазначеним суб'єктам кримінального провадження більш успішно виявити і правильно оцінювати наявну інформацію, що матиме значення для розслідування.

Література:

1. Копотун І.М. Запобігання злочинам, що призводять до надзвичайних ситуацій у виправних колоніях : [монографія] / І.М. Копотун. – К. : ПП «Золоті ворота», 2013. – 472 с.
2. Советское исправительно-трудовое право. Общая часть / под ред. проф. Н.А. Стручкова, И.В. Шмарова, И.А. Сперанского. – М. : Акад. МВД СССР, 1977. – 308 с.
3. Криминалистика. Методика расследования преступлений в учреждениях, исполняющих наказания : [учебник] / под ред. В.В. Кулькова. – Рязань : РИПЭ МВД России, 1996. – Т. 2. – Ч. 2. – 1996. – 100 с.
4. Шурухнов Н.Г. Криминалистика : [учебник] / Н.Г. Шурухнов. – М. : Юрист, 2003. – 639 с.
5. Герасимов И.Ф. Криминалистические характеристики преступлений в структуре частных методик / И.Ф. Герасимов // Криминалистические характеристики в методике расследования преступлений : межвуз. сб. науч. тр. – Свердловск : УрГУ, 1978. – Вып. 69. – С. 5–10.
6. Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів : Закон України від 08 квіт. 2014 р. № 1186-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 23. – Ст. 869. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1186-18>.
7. Про стан злочинності у виправних колоніях за 2008 рік та заходи щодо його поліпшення : лист ДДУПВП. – 9 с.
8. Про стан злочинності в установах виконання покарань за 2009 рік та заходи щодо його поліпшення : лист ДДУПВП. – 9 с.
9. Про стан злочинності в установах виконання покарань за 2010 рік та заходи щодо його поліпшення : лист ДПтС України від 02 берез. 2011 р. № 11/1-1432/Сд. – 12 с.
10. Про стан злочинності в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах за 2011 рік та заходи щодо його поліпшення : лист ДПтС України від 27 січ. 2012 р. № 10/1-468/Дк. – 14 с.
11. Про стан злочинності в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах за 2012 рік та заходи щодо його поліпшення : лист ДПтС України від 18 лют. 2013 р. № 10/1-953-Сд/2-13. – 16 с.
12. Про стан злочинності в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах за 2013 рік та заходи щодо його поліпшення : лист ДПтС України від 18 лют. 2014 р. № 10/1-797-Дк/2-14. – 26 с.
13. Основні показники оперативно-службової діяльності органів і установ Державної пенітенціарної служби України за 2014 рік. – К. : ДПтС України, 2015. – 38 с.
14. Глоточкин А.Д. Исправительно-трудовая психология : [учебник] / А.Д. Глоточкин, В.Ф. Пирожков ; под ред. К.К. Платонова. – М. : Изд-во Акад. МВД СССР, 1974. – 426 с.
15. Горбачевський В.Я. Кримінологічний аналіз умисних убивств і тяжких тілесних ушкоджень в установах виконання покарань / В.Я. Горбачевський, В.В. Топчій // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2013. – № 4 (89). – С. 72–78.

Пузырев М. С., Виговский В. Л. Криминалистическая характеристика преступлений, совершаемых в учреждениях исполнения наказаний

Аннотация. Статья посвящена разработке криминалистической характеристики преступлений, совершаемых в учреждениях исполнения наказаний.

Ключевые слова: пенитенциарная преступность, криминалистическая характеристика, учреждения исполнения наказаний, методика расследования преступлений.

Pusyrov M., Vihovskyi V. Criminalistic characteristic of crimes committed in penitentiary institutions

Summary. The article is dedicated to development of criminalistic characteristic of crimes committed in penitentiary institutions.

Key words: penitentiary criminality, criminalistic characteristic, penitentiary institutions, methods of crime investigation.